

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на **Сия Димитрова Чолакова**,
редовен докторант в катедра „География на туризма“ – Софийски университет „Св. Климент
Охридски“

на тема **„Социално-икономическа оценка на уязвимостта и възможностите за устойчива
адаптация на ски туризма към климатичните промени на примера на к.к. Пампорово“**

представен за придобиване на образователна и научна степен „доктор“ по направление

4.4. Науки за земята (География на рекреацията и туризма“)

от проф. д-р Васил Христов Маринов,

член на научно жури, определено със заповед на Ректора на Софийски университет „Св.

Климент Охридски“ РД-38-573/3.12.2020 г.

ОПИСАНИЕ НА ПРОЦЕДУРАТА

Сия Чолакова е зачислена като докторант в редовна форма на обучение по направление 4.4. Науки за земята (география на рекреацията и туризма) със заповед на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ РД-20-316/10.02.2017 г. След успешно провеждане на обучението тя е отчислена със заповед на Ректора РД-20-443/11.02.2020 г. Предварителното обсъждане на дисертационния труд е проведено от съвета на катедра „География на туризма“ на 27.10.2020 г. Въз основа на решението на ФС на ГГФ научното жури е определено със заповед на Ректора РД-38-573/3.12.2020 г. Първото заседание на научното жури е проведено на 15.12.2020 г.

Представеният за рецензиране дисертационен труд, авторефератът и приложените документи са в съответствие с изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България, Правилника за неговото прилагане и Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“ (от 2016 г.)

БИОГРАФИЧНИ ДАННИ ЗА КАНДИДАТА

Сия Чолакова е има ОКС „бакалавър“ (1999 г.) и ОКС „магистър“ по счетоводство и контрол от УНСС, София. През 2016 г. е придобила магистърска степен по отговорен туризъм от Leeds Beckett University, Великобритания. Обучението ѝ като докторант в СУ „Св. Климент

Охридски“ е в периода 2017-2020 г, като през целия период е била атестирана с положителни оценки.

Професионалният опит на Сия Чолакова е тясно свързан с туризма. През 1995-2000 г. тя работи като екскурзовод с английски език в Балкантурист АД, през 2000-2002 г. е асистент в одиторски отдел на Делойт България АД, от 2002 г. досега е собственик и управител на туроператорската фирма Болкан трек ООД, а от 2018 г. – и преподавател по туризъм и бизнес в частна професионална гимназия „Дарби Колидж“, София.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Представеният за рецензиране дисертационен труд е в обем 259 стр. и включва основен текст с обем 212 стр. (в т.ч. 63 таблици и 37 фигури), списък на използваните източници с близо 250 източника, две трети от които на английски език, както и 19 приложения с общ обем 30 стр.

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ. Структурата на основния текст на дисертационния труд включва въведение, седем глави и заключение. Структурата на дисертационния труд е логична и последователна, произтича от целта и задачите и позволява цялостно разглеждане на темата. На пръв поглед тя е балансирана, но същевременно изглежда твърде раздробена – глави 3-6 от гледна точка на тяхното съдържание биха могли да бъдат обединени в една, макар и със значително по-голям обем в сравнение с останалите глави.

Въведението (4 стр.) действително „въвежда“ стегнато и ясно в контекста и дава конкретни аргументи за необходимостта и актуалността на изследването, след което представя обекта, предмета, целта и задачите на изследването и дава кратък обзор на методиката и съдържанието на дисертационния труд. Обект на изследване е курортния комплекс Пампорово, чийто избор е изрично обоснован с конкретни аргументи. Предмет на изследване е уязвимостта и способността за адаптация на туристическата система и факторите, които им влияят, а целта е да се направи прагматична социално-икономическа оценка на уязвимостта на к.к. Пампорово по отношение на климатичните промени, на чиято основа да бъдат очертани и анализирани възможностите за устойчива адаптация.

Глава първа (46 стр.) очертава **теоретичната и методологическа рамка на изследването**, като отделните и раздели са взаимно свързани, необходими и достатъчно подробно разработени от гледна точка на целта на дисертационния труд. Най-напред е направен кратък, но съдържателен обзор на историческото развитие, съвременното състояние

и актуалните тенденции и проблеми в ски-туризма и ски-курортите, в т.ч. за водещите дестинации (страни) и влиянието на климатичните промени върху планинските райони, ски-туризма и ски-курортите, в който прави впечатление успешното интегриране на множество аспекти. Във втората част на тази глава е направен критичен преглед на основни понятия и изследователски подходи, свързани с климатичните промени и ски-туризма. По отношение на понятията е оправдан фокусът върху понятия като чувствителност, уязвимост, адаптация, способност за адаптация, След синтезиран преглед на основните теми и научни спорове във връзка с климатичните промени и ски туризма, в следващите части вниманието е насочено към обзор на литературата, свързана по-скоро с методически въпроси като оценка на уязвимостта и проучване на възприятията на заинтересованите страни. Няколко момента заслужават специално внимание от гледна точка на приложимостта им към собственото проучване: акцентът върху т.нар. „контекстна уязвимост“ и определящите я фактори, плановият подход (приложение на SWOT-анализа), регионалната адаптационна рамка и разработването въз основа на тях на собствен модел за оценка на уязвимостта, способността за адаптация и разработването на съответна стратегия за туристически дестинации. Наред със своята простота, аргументираност и потенциална ефективност този модел се отличава и с акценти като „зависимостта от пътя“ (историческото развитие) и необходимостта от отчитане и съобразяване с възприятията на заинтересованите. Оттук логично следва и обзорът на литературата, свързан с изследване на различни групи заинтересовани.

Последният раздел е посветен на въпроси на методологията – териториален и съдържателен обхват на изследването и използвани източници на информация и методи. Териториалният обхват на изследването, който надхвърля границите на КК Пампорово е добре обоснован, а съдържателният обхват е в съответствие с предложения в предходния раздел модел. Изключение е разработването на цялостна стратегия, за което са посочени конкретни аргументи. Използвани са разнообразни източници на информация, като изрично са посочени ограниченията, свързани с някои от тях. Източниците на първична информация (собствено проучване) включват анкетни проучвания с туристи и местни жители и интервюта с представители на ключови заинтересовани страни. И в трите случая методиката на осъществяване на проучванията е описана конкретно и достатъчно подробно, като са посочени проблемите и ограниченията както на самите методи за набиране на информация, така и на конкретното им прилагане. Изрично са коментирани конкретните показатели, използвани при

анализа на статистически и финансови данни, както и начина на обработка и представяне на данните в SPSS. За обобщена оценка на факторите, определящи уязвимостта, е приложен квантифициран SWOT-анализ. За оценка на устойчивостта е адаптирана методика, базирана на многокритериен анализ за взимане на решение.

В глава 2 (11 стр.) много стегнато, но същевременно изчерпателно се проследява **историческото развитие** на курорта в различни аспекти, от което могат да се извлекат поуки за силните и слабите му страни, за успехите и провалите, както и за адаптационната способност на системата на туризма. Направена е удачна връзка с настоящето в контекста на концепцията за „пътя на развитие“.

В следващите четири глави (3-6) се анализират **факторите, определящи уязвимостта и способността за адаптация** на к.к. Пампорово към климатичните промени, които в съответствие с предложения модел са разделени на **физически** (24 стр.), **икономически** (39 стр.), **социални** (32 стр.) и **политически** (14 ст.). Обхватът на факторите изглежда логичен, но никъде не е изрично обоснован, а в някои случаи отнасянето към отделните групи фактори е дискусивно (напр. настанителната база и туристическата инфраструктура като такива са по-скоро физически фактори, а резултатите от дейността им – икономически). Анализът е достатъчно изчерпателен, задълбочен и подкрепен с доказателствен материал (добре подбрани и комбинирани факти и данни от вторични източници и от емпиричните проучвания). Във връзка със значителния обем информация удачен е подходът в края на всяка глава да се формулират обобщени констатации и изводи. В отделни случаи анализът изглежда самоцелен или се правят недостатъчно обосновани изводи (напр. от данните в табл. 16 за БВП на човек от населението не може да се правят преки заключения за ръст или спад на покупателната способност в отделни страни или групи а само за тенденциите на конвергенция; въз основа на данните от фиг. 7 за структурата на БДС не може да се правят преки заключения за „силна зависимост на района от сектора на туризма“ въз основа на относителния дял на сектора на услугите, който освен това е и значително по-нисък от средния за България - в случая би трябвало да се използват най-малко данни за БДС в хотелиерството и ресторантьорството). Риск представлява анализът на климатичните особености, който в повечето случаи се базира на данни на „възраст“ 40-50 години, което е трудно обяснимо в контекста на анализ, свързан с климатичните промени. Във връзка с това остава недостатъчно изяснен въпроса дали – въз основа на обективни данни - в района на Пампорово се наблюдават или се очакват съществени

климатични промени, които да засягат туристическото развитие. В известна степен това е компенсирано с представените в раздел 3.3. данни, оценки и прогнози, които обаче се отличават с два недостатъка: 1) по повечето показатели те са изключително на национално ниво; 2) по отношение специално на снежната покривка, за която са представени и релевантни за конкретния район данни, оценки и прогнози, те изглеждат противоречиви. Все пак, авторът е дал по-категорична оценка по тези аспекти в заключителната част на главата, посветена на физическите фактори, като наред с рисковете идентифицира и шансове за развитие. В този контекст заслужава внимание анализът на възприятията на заинтересованите за климатичните промени (раздел 5.4). Неясен е смисълът и позицията на раздел 4.2.1 Общини, населени места и обвързаност с к.к. Пампорово като част от раздел 4.2. Регионална икономическа конюнктура.

Глава 7, озаглавена не особено точно „**Оценка на уязвимостта и способността за адаптация на к.к. Пампорово към климатичните промени**“ (30 стр.) започва с обобщена оценка на уязвимостта и способността за адаптация, която е като цяло коректна и произтича от резултатите от предходния анализ. За обобщено представяне на оценката е приложен квантифициран SWOT-анализ, като е направен опит за обосновка на критериите за количествените оценки. Предложената матрица може да се оцени като стегната и отговаряща на представените по-рано факти, данни, констатации и изводи. Като слабости или дискуссионни моменти може да се отбележат: 1) Известна непоследователност в подреждането, респ. разделяне на свързани по характера си твърдения; в някои случаи те биха могли да се обединят, което обаче би променило изчислените средни оценки (например силните страни „ръст на туристите“ и „развит местен пазар“, доколкото ръстът се дължи изключително на българския пазар); 2) Квантифицираният SWOT-анализ е по-подходящ за групови експертни оценки, а в случая оценката се основава само на виждането на автора. Макар че споделям виждането за посочените силни и слаби страни, възможности и заплахи, трябва да подчертая, че минимална промяна в оценката на отделните елементи или в броя им би променила съществено крайните оценки и съответно изводи (напр. може да се твърде, че е пропусната една от слабите страни, а именно – надморската височина, която не позволява усвояване на по-високо разположени ски-зони и е коментирана нееднократно, в т.ч. и в следващия раздел 7.2.1). Положително е, че SWOT-анализът не е приложен самоцелно, а е използван за идентифициране на лостове, проблеми, рискове и ограничения на развитието, които са формулирани коректно. В следващия раздел въз основа на научната литература са идентифицирани възможните мерки за адаптация

и са проучени възприятията на заинтересованите към тях. Последното изглежда логично и необходимо от гледна точка на избора на политически опции и осигуряване на приемливост за съответните политики. В последния раздел е направена оценка на разглежданите мерки в контекста на устойчивото развитие. Оценката е квантифицирана, критериите са удачни и отчитат и степента на приемливост за различни групи заинтересовани, резултатите са обосновани. Изразено е виждането на автора за необходимостта от тяхното комбинирано прилагане, в т.ч. с определена последователност във времето.

Заключението (3 СТР.) представя в силно обобщен вид основните изводи от изследването, като прави и пряк паралел с поставените задачи. В обобщен вид са представени и основните ограничения на изследването, много от които са коментирани и в други части.

АКТУАЛНОСТ. Необходимостта и актуалността на изследването са добре обосновани във въведението на дисертационния труд с конкретни и ясни аргументи, включващи силната чувствителност и уязвимост на туристическата индустрия и по-специално на ски-туризма и ски-курортите към климатичните промени; очакваната промяна и модернизация в ски-туризма, до голяма степен свързана и с климатичните промени; значението на планините и зимните курорти за туристическото развитие на България и необходимостта от тяхната адаптация към климатичните промени; сравнително ограничените изследвания по темата в България, което намира отражение и в стратегическите документи за туристическото развитие.

ПОЗНАВАНЕ НА ПРОБЛЕМА И КРИТИЧНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ. Докторантът демонстрира задълбочено познаване и способност за критична интерпретация на научната литература по темата. Това се демонстрира както чрез значителния брой използвани подходящи източници, така и чрез техния критичен анализ. Налице е и добро познаване и адекватна интерпретация на политически и стратегически документи и нормативни актове. Източниците са цитирани коректно. Наред с това личи и доброто познаване на обекта на изследване.

ВЪТРЕШНА ПОСЛЕДОВАТЕЛНОСТ (СЪОТВЕТСТВИЕ МЕЖДУ ПРОБЛЕМ, ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО). Обектът, предметът, целта и задачите са уместни. Целта на изследването е формулирана ясно и конкретно и съответства на идентифицираните проблеми. Задачите също са формулирани ясно и конкретно и са необходими и достатъчни за постигане на целта на изследването. Като техническа грешка може да се възприеме пропускането на една от задачите – анализ и оценка на факторите за

уязвимостта и способността за адаптация, на която е посветен близо половината от обема на дисертационния труд. Възприетата методология е подходяща за изпълнение на задачите и постигането на целта. В заключението ясно е показано какво е постигнато по всяка задача. Може да се твърди, че задачите са изпълнени и целта е постигната.

МЕТОДОЛОГИЯ. Цялостният методологически подход е добре обоснован и подходящ за изпълнение на поставените задачи и постигане на целта на изследването, макар че има някои слабости и пропуски в прилагането му. Предложена е балансирана комбинация от първични и вторични източници на информация, съответно от количествени и качествени методи. Разработени са оригинални въпросници за изследване на туристи и местни жители, които отговарят на основните изисквания и – особено важно – са целенасочени и съгласувани помежду си. Заслужава внимание използването на финансови данни и специфични показатели за финансов анализ, които не са често срещани при подобни изследвания. Важно предимство на работата е, че приложената методика е достатъчно подробно обяснена, аргументирана, документирана и – в крайна сметка – прозрачна, което позволява да се прецени валидността и надеждността на получените резултати и направените изводи. Не на последно място авторът в почти всички случаи коментира ограниченията и възможните изкривявания за различните източници и методи за набиране на информация. В пряка връзка с методиката трябва да се подчертае и коректното и пълно представяне на резултатите в таблици и диаграми в основния текст и в приложенията.

СТИЛ И ТЕРМИНОЛОГИЯ. Съдържанието на дисертационния труд показва добро познаване и използване на научния стил и терминология. Същевременно не може да не се отбележат някои терминологични неточности и/или технически грешки (напр. „природонаучни науки“ – с. 8, „дължина на посещенията“ – с. 21, „производни приходи“ – с. 113, Прил. 12, с. 249) и др. Фактът, че най-голям дял от анкетираните туристи са посочили красивия пейзаж като причина за избора на Пампорово през зимата, не е достатъчно основание да се твърди, че това е неговото най-голямо конкурентно предимство, повечето данни и изводи показват, че това е по-скоро недостатъчно оползотворено сравнително предимство. Неясно остава какъв смисъл се влага в понятието „регионална конюнктура“ в заглавието на раздел 4.2. В раздел 4.3.1 е неясна интерпретацията на понятието „апартаментни хотели“ – дали става въпрос за места за настаняване, включени в категорията на наблюдаваните от НСИ колективни места за настаняване, или за ваканционни жилища, които са частна собственост, не се

предлагат като колективни места за настаняване и съответно обичайно (и конкретно в България) не се отчитат от статистиката на местата за настаняване. На места, най-вече при анализа на данните от анкетните проучвания и интервютата, се наблюдава излишно многословие и повторения.

ПУБЛИКАЦИИ. Основни резултати от изследването са достойние на научната общност, което се потвърждава от представените 2 научни публикации, които са пряко свързани темата на дисертационния труд и са изготвени в периода на обучението.

АВТОРЕФЕРАТ. Авторефератът отразява коректно съдържанието на дисертационния труд, но е с твърде голям обем (56 стр.). Много негови части биха могли да бъдат представени в по-синтезиран вид.

НАУЧНИ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ

В автореферата на дисертационния труд са формулирани четири приноса, които може да се класифицират като методологични и методически, фактологични и приложни и до голяма степен отразяват действителните постижения. Конкретното им формулиране обаче не е прецизно. Напр. в принос 2 се посочва, че са отчетени елементите от методиката, които могат да бъдат подобрили в бъдещи проучвания, за което в дисертационния труд не се открива изричен текст. От друга страна той е пряко свързан с принос 4 и може да се обедини с него. На трето място, към проучването на възприятията на заинтересованите като краен резултат може да се отправят редица критики (вж. и по-долу), поради, което не е удачно този принос да присъства с предложената формулировка.

Във връзка с това си позволявам да предложа на уважаемото научно жури следната редакция на приносите:

- 1) Разработен е собствен модел за оценка на уязвимостта, способността за адаптация и разработване на стратегия за устойчива адаптация към климатичните промени на произволна туристическа дестинация;
- 2) Разработена е методика, в т.ч. инструменти, за проучване на възприятията на възприятията на заинтересованите страни в ски туризма по отношение на климатичните промени и мерките за адаптация към тях;
- 3) Предложеният модел и методиката за изследване на възприятията са приложени към конкретна дестинация, осигурен е цялостен анализ на историческото развитие и

състояние на туризма в к.к. Пампорово в контекста на климатичните промени и са очертани мерки за адаптация на курорта към тях.

КРИТИЧНИ БЕЛЕЖКИ И ВЪПРОСИ

В дисертационния труд се откриват някои по-обща слабости и пропуски, които не намаляват неговото значение и оценка:

- Основен недостатък на емпиричното проучване, който се превръща в риск за дисертационния труд като цяло, е малкият обем на извадките, а за анкетата с туристите – и краткият период на осъществяване на проучването. Това позволява получените данни да служат само като ориентир и прави анализа по подгрупи проблематичен. Поради това анкетните проучвания може да се разглеждат по-скоро като „пилотни“ за проверка на въпросниците и подхода към анализа на данните, а не като достатъчно надежден краен резултат. Считам, че анализът на данните би могъл да бъде опростен (изключване на повечето крос-табулации) и обемът на дисертационния труд да бъде намален, но резултатите и изводите да бъдат по-надеждни. В този контекст – правени ли са статистически тестове за оценка на значимостта на разликите в отговорите на различните подгрупи и ако да – какви са резултатите?
- Като слабост може да се посочи и противоречивата позиция на автора към възприятията на заинтересованите, от което произтича известна неяснота по отношение на тяхното използване в анализите, оценките и стратегическото планиране. От една страна, въз основа главно на литературни източници, се твърди че местните заинтересовани усещат по-добре и оценяват по-точно климатичните промени и техните влияния, а от друга – че те не са достатъчно информирани, основават мненията си на ненадеждни източници, нямат необходимата база за сравнения, склонни са към придържане към традиционни представи, проявяват склонност към „психологическо дистанциране“, че мненията им са „резултат на местна гордост и локален патриотизъм“ и др. В този контекст въпросът към автора е – абстрахирайки се от цитираните постановки от литературата - защо са изследвани възприятията, защо това е важно и как получените резултати могат и трябва да бъдат използвани?
- Анализът на националната и местната политика се основава изключително на прегледа на съществуващи стратегии, планове, оценки. По-точна оценка за една политика обаче може да се постигне при анализ на финансовите инструменти и ресурси, с които тя се прилага

(или липсата на такива) и на тяхното използване. В това отношение е пропусната възможността да се коментира наличието на цели, индикатори, мерки и съответни финансови ресурси, свързани с климатичните промени и туризма в оперативните програми, съфинансирани от фондовете на ЕС, по-специално тези за регионално развитие, околна среда, развитие на селските райони.

- По отношение на обобщената оценка на мерките за адаптация, която не оспорвам по принцип, може да се отбележат две слабости: 1) не е изяснена скалата за оценка и 2) наборът и формулировките на прилаганите критерии биха могли да бъдат унифицирани за трите оценявани мерки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният дисертационен труд представлява завършено самостоятелно изследване по научно и практически значим и актуален проблем и отговаря на изискванията за присъждане на ОНС “доктор“ на Закона за развитие на академичния състав в Република България, Правилника за неговото приложение и Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“. Дисертационният труд съдържа научни и научно-приложни резултати с оригинален принос и доказва, че докторантът притежава теоретични знания по специалността и способности за осъществяване на самостоятелни научни изследвания. Въз основа на това **предлагам на Сия Димитрова Чолакова да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“**.

София, 15.02.2021 г.

Рецензент:

(проф. д-р Васил Маринов)